

Чойбекова Н.Т.

**АНГЛИС ЖАНА НЕМЕЦ ТИЛДЕРИНДЕГИ
МОДАЛДЫК ЭТИШТЕРДИ КЛАССТАРГА БӨЛҮШТҮРҮҮНҮН
АТКАРУУ КРИТЕРИЙЛЕРИ**

Чойбекова Н.Т.

**КРИТЕРИИ ВЫПОЛНЕНИЯ И КЛАССИФИКАЦИЯ
ШИРОКОГО КЛАССА МОДАЛЬНЫХ ГЛАГОЛОВ АНГЛИЙСКОГО
И НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКОВ**

N.T. Choibekova

**THE IMPLEMENTATION OF CRITERIA AND
CLASSIFICATION OF A WIDE CLASS OF MODAL VERBS
IN THE ENGLISH AND GERMAN LANGUAGES**

УДК: 811.111+811.112.2

Аталган илимий макалада англис жана немец тилдериндеги тилдик модалдуулуктун жалпы функционалдык-грамматикалык системасындагы модалдык этиштердин кеңири классын классификациялоону аткаруунун критерийлери анализге алынат. Аталган тилдердеги модалдык этиштердин классын аныктоодо модалдуулук грамматикалык категориясы салыштырма ыкмада талдоого алынат. Андан тышкары, англис жана немис тилдериндеги этиштик системасындагы модалдык этиштерди алмаштыруучулар катары кызмат кылган этиштик лексемалар да өзүнчө бөлүнүп кеңири каралган. Бул маселелерди чечүү тилдеги (англис жана немец тилдериндеги) модалдык этиштердин системасынын табиятын, маңызын жана курамын аныктоого чон мүмкүндүк берет. Макалада аталган ар бир табигый тилде функционалдык-грамматикалык талаалар жонундо да кенен маалыматтар камтылган – бул мезгилдик талаа (негизги семантика-грамматикалык категория «темпоралдуулук» (мезгилдик)), мейкиндиктик талаа («локалдуулук»), салыштыруу талаасы («компаративдүүлүк – салыштыруучулук»), жандуулук-жансыздык талаасы («жандуу-жансыз») жана башка айрым талаалар жөнүндө.

Негизги сөздөр: тилдер, модалдуулук, этиш, функционалдык-грамматикалык система, классификация, критерий, модалдык этиш, этиштерди алмаштыруучулар этиштик лексемалар.

В данной статье дается сравнительный анализ определить класс модальных глаголов языковой модальности грамматических категорий. Также анализировать выполнения критерий классификации модальности модальных глаголов широкого класса в общей функционально-грамматической системы в англо-немецких языках. Кроме этого, отдельно рассматривается заменители модальных глаголов, которые служат как глагольные лексемы в грамматической системе англо-немецкого языка. Решение тех вопросов в языке (английского и немецкого языка) дает больше возможности определить системы природы, суть и состав модальных глаголов. В данной статье более широко

аспекте содержится информации в каждом естественном языке о функционально-грамматических полей – это могут быть по времени (основная семантико-грамматическая категория «темпоральность»), по пространство («локальность»), показывающий сравнения («компаративность»), по одушевленности – неодушевленности («Живой - неживой») и некоторые другие.

Ключевые слова: языки, модальность, глагол, функционально-грамматическая система, классификация, критерий, модальные глаголы, глагольные заменители глагольные лексемы.

In this research article gives comparative analysis to determine the class of modal verbs in a language modality of grammatical categories. Also to analyse carrying out classification criteria of modality by the wide class of modal verbs on the whole functional-grammatical systems in the English and German languages. Besides, separately considered substitutes of the modal verbs in which serve as verbal lexes in grammatical systems of English-German languages. Resolution of that questions in the language (in the English and German languages) gives more opportunities to determine the nature systems, essence and structures of modal verbs. The article contains more widely aspect informations in every natural language about functional-grammatical fields - it can be none tense (main semantico-grammatical category «temporality») none space («locality»), showed comparison («comparative»), none animation- inanimateness («lively-not a lively») and some other.

Key words: languages, modality, verb, functional-grammatical system, classification criteria, modal verbs, substitutes, verb lexemes.

Англис жана немец тилдериндеги модалдык этиштердин кеңири классын аныктоо үчүн бир гана критерийдин – модалдуулук грамматикалык категориясынын – болушу жетиштүү болуп саналат, ал тигил же бул этиштик бирдиктерди модалдык бирдик катары аныктоого мүмкүндүк берет. Бул учурда “модалдуулук” “кабарлануучунун объективдүү чындыкка карата мамилесин чагылдыруучу грамматикалык-семантикалык категория” катары түшүнүлөт¹.

¹ Розенталь Д.Э., Теленкова М.А., Словарь-справочник лингвистических терминов. / Пособия для учителя. - Изд. 3-е. Испр. и доп. - М.: Просвещение, 1985. - 131 с.

Биз изилдөө объектиси катары беш англис этишин (can – жөндөмдүү болуу, may – мүмкүн, must – милдеттүү болуу, need – милдеттүү болуу, ought – милдеттүү болуу) жана жети немец этишин (dürfen – каалоо, können – жөндөмдүү болуу, lassen – жөндөмдүү болуу (мүмкүндүк берүү), mögen – каалоо, müssen – милдеттүү болуу, sollen – милдеттүү болуу, wollen – каалоо) бөлүп алганбыз, алар жогоруда аталган модалдуулук критерийинин талабына жооп берет. Алардын баары айтуучунун тигил же бул модалдык мамилесин билдиришип, тилдик модалдуулукту көрсөтүшөт. Мисалы, англис модалдык этиши can жана немец этиштери können, lassen айтуучунун айтылып жаткан кыймылга карата бул кыймылдын аткарылышы мүмкүн экендигин билдирген мамилесин чагылдырышат:

1) «But my goodness, all his tricks are never alike and now can you know what's next?»².

/ Туура айтылат, карыган адамды жаңы куулуктарга үйрөтө албайсың, бирок ал ар бир жолу жаңы бир нерсе ойлоп табат, анын баарын кантип алдын ала билүүгө болот?/

Акырында, биз иликтеп жаткан топтун ичиндеги төрт герман этиши, бир англис may этиши жана үч немец dürfen, mögen жана wollen этиштери айтуучунун өзү айтып жаткан аракетке карата бул аракеттин каалагандыгын манифестациялаган модалдык мамилесин туюнтат:

«We might do it yourself», observed John.³

/ «Биз муну өзүбүз кыла алмакпыз», - деп белгиледи Джон.

Албетте, сөз менен туюнтулган сезимдердин аракеттери токтобошу керек, бирок ошол эле учурда адамдын ичинде камтылган нерсенин бардыгын сөз менен туюнтууга мүмкүн эместигин моюнга алуу керек.

Бирок модалдуулуктун тилдик категориясынын таасири тараган англис жана немец тилдериндеги этиштердин тобу биз атаган 12 этиштик бирдиктер менен чектелбейт, аларга азыркы англис жана немец тилдериндеги айрым бир башка этиштик лексемалар: to be to (керек, мажбур, айласыздан), shall (келечекке багытталган ниеттенүү, убада, сунуш модалдык маанилери), dare (жемелөө жана ачуулануу), will (келечекке багытталган чечкиндүүлүк, ниеттенүү, баш тартуу маанилери) да киргизилиши мүмкүн. Аталган этиштик бирдиктерден тышкары, модалдык маанини билдирген этиштердин тобуна азыркы англис тилиндеги модалдык маани алып жүргөн will, should, would жардамчы этиштери, ошондой эле обочолонгон модалдык этиш катары каралган could чакчыл формасы кириши мүмкүн. Андан тышкары, англис этиштик

системасында модалдык этиштерди алмаштыруучулар катары кызмат кылган этиштик лексемалар өзүнчө бөлүнүп турат. Мисалы, «may этишинин алмаштыруучусу – to be allowed (to) этиши уруксат берүү маанисин өткөн чакта жана келер чакта туюнтуу үчүн колдонулат: He will be allowed to stay here/ - Ага бул жерде калууга уруксат берилет»⁴.

Азыркы немец тилинде модалдык этиштер тобуна, жогоруда аталган жети этиштен тышкары, wissen (билүү), wünschen (каалоо), glauben (ишенүү), vermuten (болжолдоо), scheinen (сыяктануу) жана башка көптөгөн этиштер, алардын аракеттин өзүн эмес, айтуучунун бул аракетке карата пикирин гана чагылдырганы үчүн киргизилген. Бирок бул маселени (жогоруда келтирилген модалдык этиштик бирдиктер дал ошол модалдык этиштер болуп саналабы жана алардын биз лингвистикалык анализдин объектиси катары иликтеп жаткан беш англис жана жети немец модалдык этиштерине тиешеси барбы) биз «кийинкиге» калтырдык, анткени алгач биз модалдык багыты бар этиштик лексемалардын эки парадигмасын тактап алышыбыз керек: биринчиден, «модалдуулуктун» биздин изилдөөбүзгө колдонууга мүмкүн болгон түшүнүгүн тактоо; экинчиден, тилдик модалдуулуктун грамматика-семантикалык (функционалдык-грамматикалык же функционалдык-семантикалык) талааларын модалдык багыты бар бирдиктер кандайча түзүшөрүн аныктоо. Бул маселелерди чечүү гана тилдеги (англис жана немец тилдериндеги) модалдык этиштердин системасынын табиятын, маңызын жана курамын аныктоого мүмкүндүк берет деп ойлойбуз.

Модалдуулуктун кеңири тилдик категориясы тилде башынан эле жашап келет, бирок анын нагыз тилдик спецификалуу чагылдырылышы үч негизги компоненттин өз ара карым-катышынан жаралат: биринчиден, тилдик модалдуулук айтуучу тарап (адам, индивид) тарабынан иштелип чыгат жана жарыяланат, экинчиден, тилдик модалдуулук айтымдын мазмунунда (кепте актуалдашкан сүйлөмдүн семантикасында, маңызында) чагылдырылат, үчүнчүдөн, тилдик модалдуулук дайыма объективдүү чындыктын кайсы бир объектисине (кептин предметине, анын маңызына, анын аракетине, же абалына) байланыштуу жаралат жана айтылат.

Тилдик модалдуулук татаал лингвистикалык-экстралингвистикалык кубулуш болуп саналат. Тилде ал, негизинен, сүйлөм-айтымга, б.а. белгилүү бир кептик кырдаалда ишке ашкан жана кептин тигил же бул предметин туюнткан сүйлөмгө таандык нерсе катары каралат. Модалдуулуктун грамматикалык категория-

² Twain M. The Adventures of tom Sawyer. - М.: EKSMO, 2012. - 8p.

³ Gilford C.B. Terrified. - New York: Rinehart and Wingston, 1994. - 164 p.

⁴ Бараклова М.Я. Учебник английского языка. / Учебник для ВУЗов. - М.: Высшая школа, 1977. - 242 с.

сынын нагыз тилдик жашоосу анын ойлордон эң маанилүү касиеттеринин бирин туюндурган менен шартталат, модалдуулукта кептин предметинин тигил же бул түшүнүктүк белгисинин барлыгы чагылат. «Модалдуулук – ой жүгүртүүнүн формаларынын бири ойлордон кардиналдуу касиети катары ой жүгүртүү процесси менен карым-катыш түзүү категориясы»⁵.

Ошентип, модалдуулуктун тилдик (грамматикалык) категориясы тилдин модалдык этиштер тобуна гана таандык грамматикалык кубулуш же грамматикалык категория эмес. Албетте, тилдик модалдуулук этиштердин көлөмдүү системасынан модалдык этиштерди обочолонгон лексика-семантикалык топ катары бөлүп алуу үчүн негизги критерий болуп саналат. Бирок, түшүнүктүк-маанилик деңгээлде, ой жүгүртүүнүн маанилүү формаларынын бири болгон ойлордо калыптанган, ошондой эле бүткүл сүйлөм-айтымга тиешелүү болгон тилдик модалдуулук тилде ойлор түшүнүктүк категориясынын негизги функционалдык шайкештиги жана негизги манифести катары кызмат кылат.

Ошентип, тилдик модалдуулуктун нагыз тилдик системада ишке ашуусунун негизги формасы болуп сүйлөм-айтым эсептелет, анткени грамматикалык-семантикалык категория катары модалдуулук «... айтуучунун айтылып жаткан нерсеге карата мамилесин, анын кабарланып жаткан нерсенин объективдүү чындыкка карата мамилесине берген баасын» чагылдырат.⁶ Ошентип, тилдик модалдуулуктун биринчи бөлүгү айтуучу адамдын айтымдын мазмунуна карата мамилесин билдирет; дал ушул бөлүктө ойлордон түшүнүктүк-маанилик негизи ишке ашат, ал айтуучу аныктаган кептин предметинин аракетинин ишенимдүүлүгүнүн мүнөзүнө ылайык дайыма айтуучунун жеке пикирин чагылдырат. Ал эми айтуучу адамдын кептин предметинин аракетинин ишенимдүүлүгү жөнүндө жеке пикири субъективдүү компонентти камтыбай коё албайт, анткени адамдын жеке пикири дайым субъективдүү: ооба, ал кептин предметине карата чындыкка дал келиши да мүмкүн, ал, эгер адам чын маалыматка ээ болбосо, дал келбеси да мүмкүн.

Тилдик модалдуулуктун экинчи бөлүгү айтымдын мазмунунун объективдүү чындыкка карата катышын билдирет. Айтымдын мазмуну, айтуучу тарабынан ага туура же туура эмес, чын же калп маалымат киргизилген болсо да, объективдүү чындык менен, ошондой эле объективдүү чындыктын айрым бир

фактысы (кырдаалдын фрагменти же кырдаал) менен салыштырылууга тийиш. Тилдик модалдуулуктун бул бөлүгү айтымдын мазмунунда камтылган маалыматтын объективдүү чындыктагы фактыга карата реалдуулугун же реалдуу эместигин аныктайт.

Эки фактор тилдик модалдуулуктун эки түзүүчү бөлүгүн (эки түздөн-түз түзүүчүлөрдү) бири-бири менен бириктирип турат. Биринчиден, бул коррелятивдик катыш, айтуучу адам жана айтымдын мазмуну менен «...бул мазмунду, бул предметти чындыкка» байланыштыруучу⁷ грамматикалык предикативдүүлүктүн ортосундагы катышта ишке ашуучу жана айтымдын мазмуну менен объективдүү чындыктын ортосундагы катышта ишке ашуучу субъективдүү тартиптеги ойлор менен чындыктын ортосундагы байланыш. Экинчиден, бул аналогиялуу коррелятивдик катыш, айтуучу адам тарабынан өз айтымдын жаратуу учурундагы кабардын объективдүү чындыктагы айрым бир фактыга карата чындыктын (жалгандын) ортосундагы байланыш.

Бирок, жогоруда айтылгандардын баарынан улам тилдик модалдуулук түшүнүктүк-маанилик деңгээлдеги кубулуш деген ой келип чыкпайт. Тескерисинче, тилдик модалдуулук тилдин өзүнө жакын турат, тилдин системасында гана өзүнүн түздөн-түз чагылышын табат.

Тилдик модалдуулук айтымдын мазмунуна жана объективдүү чындыктын фактысына карата – туюнтулган жана сүрөттөлгөн кырдаалдын реалдуулугу же реалдуу эместиги, мүмкүндүгү же мүмкүн эместиги, зарылдыгы же ыктымалдуулугу, каалангандыгы же кааланбагандыгы планында айтуучу адамдын тигил же бул мамилесин чагылдырган түшүнүктүк-маанилик кубулуш катары каралышы мүмкүн, - бирок ал тилде дайыма «...грамматикалык жана лексикалык каражаттар (ыңгайлардын формалары, модалдык сөздөр жана бөлүкчөлөр, интонация) менен чагылдырылат»⁸

Бирок, модалдуулуктун тилдик категориясы эрксиз жана хаостук (башаламан) түрдө эмес, максатка багытталган жана системалуу түрдө ишке ашат. Анткени, тилчи окумуштуулар аныктагандай, тилдик системанын негизин функционалдык-семантикалык аймактар, сфералар, талаалар түзөт. «Функционалдык грамматика» деп аталган лингвистикалык илимдеги жаңы багыт өзүнүн алдына бири-биринен радикалдык түрдө айырмаланган тилдик деңгээлдерге таандык болгон тилдик бирдиктерди бирдиктүү системада иликтөөнү максат кылып, бул максаттын көпчүлүк бөлү-

⁵ Худяков А.А. Теоретическая грамматика английского языка. Учебное пособие для студентов институтов и факультетов иностранных языков высших учебных заведений. - 3-е изд. Стереотип. - М.: Изд. Центр «Академия», 2010. - 57 с.

⁶ Розенталь Д.Э., Теленкова М.А., Словарь-справочник лингвистических терминов. Пособия для учителей. - Изд. 3-е. Испр. и доп. - М.: Просвещение, 1985. - 131 с.

⁷ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. - Москва: Наука, 1966. - 608 с.

⁸ Розенталь Д.Э., Теленкова М.А., Словарь-справочник лингвистических терминов. Пособия для учителя. - изд. 3-е. Испр. и доп. - М.: Просвещение, 1985. - 131 с.

гүн аткара алды. Бирок мындай иликтөө бир принципти сактаган учурда гана мүмкүн болот: ар түрдүү деңгээлдердеги жана ар кандай түрдөгү тилдик бирдиктерди систематизациялоо үчүн жана бир бирдиктүү функционалдык-грамматикалык аймакка киргизүү үчүн алар семантикалык функцияларынын жалпылыгы боюнча бириктирилүүгө тийиш⁹.

Аталган окумуштуулар ар бир табигый тилде мындай функционалдык-грамматикалык талаалардын саны чектелүү экенин аныкташкан – бул мезгилдик талаа (негизги семантика-грамматикалык категория «темпоралдуулук» (мезгилдик)), мейкиндиктик талаа («локалдуулук»), салыштыруу талаасы («компаративдүүлүк – салыштыруучулук»), жандуулук-жансыздык талаасы («жандуу-жансыз») жана башка айрым талаалар болушу мүмкүн.

Бирок лингвистикада, жогоруда көрсөтүлгөндөй, бир түрдүү, ошол эле учурда эки бөлүктүү лингвистикалык-экстралингвистикалык кубулуш катары каралуучу тилдик модалдуулукту эки түзүүчү компоненттин симбиотикалык байланышы, ажырагыс биримдиги катары түшүндүрүүгө да болот:

1. Айтуучунун айтымдын мазмунуна карата мамилесинен келип чыккан субъективдүү пландагы модалдуулук жана

2. Айтымдын мазмунунун объективдүү чындыкка карата мамилесинен келип чыккан объективдүү пландагы модалдуулук. Субъективдүү жана объективдүү модалдуулуктун мындай классификациясы бул эки модалдуулук бир эле тилдик бирдиктер менен эч кандай чагылдырыла албасын дароо эле көрсөтүп турат.

Объективдүү модалдуулук планына колдонулушу айтуучунун субъективдүү эркине эмес, тилдин иштөөсүнүн объективдүү факторлоруна жана мыйзамченемдүүлүктөрүнө көз каранды болгон этиштин ыңгайларынын формаларын киргизүүгө болот. «Объективдүү модалдуулук ар бир айтымдын милдеттүү белгиси, предикативдүү бирдикти – сүйлөмдү калыптандырган категориялардын бири. Объективдүү модалдуулук айтылып жаткан нерсенин чындыкка карата реалдуулук (ишке ашууга мүмкүндүгү) жана ирреалдуулук (ишке ашууга мүмкүн эместиги) планындагы мамилесин чагылдырат. Ошондой эле, «объективдүү модалдуулукту туюнтуунун грамматикалык каражаттары болуп чак категориясы, интонациянын ар кыл типтери саналат»¹⁰.

Ошентип, тилдик модалдуулук татаал лингвистикалык-экстралингвистикалык кубулуш болуп саналат, анын парадигмасы тилдин системасында айтуучу адам жараткан айтымдын мазмунун камтыйт, ал эми

экстралингвистикалык деңгээлде айтымдын мазмунунда чагылдырууга арналган объективдүү модалдуулуктун фактыларын камтыйт, ошол эле учурда айтуучу адам нукура тилдик жана тилдик эмес факторлорду (кептин предметин) өзүндө бириктирип, тилдик модалдуулуктун манифестанты (жарыялоочусу) болуп саналат, айтуучу адам жарыялап жаткан тилдик модалдуулуктун негизи болуп анын өзү жараткан айтымдын мазмунуна карата жеке мамилеси саналат. Мындай аспектиде чечмеленген тилдик модалдуулук бир түрдүү триада катары ишке ашат, анын үч бөлүгүнүн бардыгы бири-бири менен тыгыз байланышкан жана бириктирилген. Тилдик модалдуулуктун бул триадасынын түздөн-түз түзүүчү бөлүктөрү – биринчиден, тилдик модалдуулук аркылуу жеке пикирин чагылдырган айтуучу адам; экинчиден, түшүнүктүк-маанилик модалдык ойломдун негизин камтыган айтымдын мазмуну; жана үчүнчүдөн, айтуучу адамдын айтып жаткан модалдык ойлому тиешелүү болгон объективдүү чындыктын бир сферасындагы айрым бир кептин предмети (зат, кубулуш, процесс).

Тилдик модалдуулук функционалдык-грамматикалык талаасынын гетерогендүүлүгү анын курамындагы тилдик каражаттардын ар түрдүүлүгүнө гана байланыштуу эмес, ал тилдик модалдуулук кубулушунун эки бөлүктүү табиятынын өзүнө да байланыштуу – айтуучу адамдын айтымдын мазмунуна карата мамилеси менен аныкталган субъективдүү пландагы модалдуулукту тилдик модалдуулуктун экинчи бөлүгүнөн, айтымдын мазмунунун кептин предмети не карата мамилеси менен аныкталган объективдүү пландагы модалдуулуктан ачык эле ажыратууга болгондугу менен да аныкталат.

Англис жана немец тилдеринин модалдык этиштери тилдик модалдуулук системасында объективдүү модалдуулук подсистемасына, б.а. объективдүү модалдуулуктун функционалдык-семантикалык талаасына киргизилүүгө тийиш, анткени, модалдык этиштер, биринчиден, модалдык катыштарды чагылдыруу үчүн мурунтан адистешкен, экинчиден, модалдык этиштер дайыма башка маанилик этиштер менен бирге татаал этиштик курулмаларда катышат, ал эми бул татаал модалдык курулмалар да өз кезегинде ар түрдүү модалдык катыштарды чагылдырууга адистешкен.

Адабияттар:

1. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А., Словарь-справочник лингвистических терминов. Пособие для учителя. - Изд. 3-е. Испр. и доп. - М.: Просвещение, 1985-399с.
2. Gilford C.B. Terrifield. - New York: Rinehart and Wingston, 1994. - 364 p.

⁹ Караңыз: Гулыга, Шендельс, 1969. - 8-9; Бондарко, 1971. 19-20; Теория функциональной грамматики, 1990. 59-60; Holiday, 1974. - 46-47; Boretzky, 1977. - 72-73.

¹⁰ Розенталь Д.Э., Теленкова М.А., Словарь-справочник лингвистических терминов. Пособия для учителя. - Изд. 3-е. Испр. и доп. - М.: Просвещение, 1985. - 131 с.

3. Баракова М.Я. Учебник английского языка. / Учебник для ВУЗов. - М.: Высшая школа, 1977-272с.
4. Худяков А.А. Теоретическая грамматика английского языка. Учебное пособие для студентов институтов и факультетов иностранных языков высших учебных заведений. - 3-е изд. Стереотип. - М.: Изд. центр «Академия», 2010. - 256 с.
5. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. - М.: Наука, 1956. - 608 с.
6. Гулыга Е.В., Шендель Е.И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. - М.: Просвещение, 1969. - 184 с.
7. Бондарко А.В. Функциональная грамматика //Лингвистический энциклопедический словарь / Главный редактор В.Н.Ярцева. - М.: Советская энциклопедия, 1990. - 565-566 с.
8. Holliday M. A-K. The place of “functional sentence perspective” in the system of linguistic description / Papers on sentence perspective (ed. By F.Dones). Prague: Editions de l'Acad. Thecolsov. D. sciences, 1974. - 43-53 p.
9. Boretzky N. Einfuhrung in die historische Linguistile. - Munchen: Rowohlt taschenbuch Verlag Gmb H, 1977. - 254p.

Рецензент: д.филол.н. Көлбаева М.
